

[н] дыбысын қ, ғ, г дыбыстарының әсерінен айырсақ, дүдәмалдық жоғалады, «қоныс», «қондық», «жону», «жондым», «жанып», «жанды», «көніп», «көнді», «өніс», «өнім», «мініп», «мініс», «сеніп», «сенім», «күнде», «күндік» дегенде, «н» емес, «н» екені айқындалады дейді ғалым.

Сонымен, Ахмет Байтұрсынұлы қазақ емлесінің басты ұстанымын қалай анықтады? Ғалым негізгі жол мынау деді: «айтылуы басқа сөздерді (мағынасы басқа болсын, бір болсын) басқа жазу, айтылуы бірдей сөздерді (мағынасы басқа болсын, бір болсын) бірдей жазу». Мұндайғы айтылу, тағы қайталасақ, сөздің жеке тұрғандағы, неғұрлым тәуелсіз орындағы айтылуы.

Сондықтан латыннегізді жаңа қазақ әліпбиінің емлесін жасауда осы Ахмет Байтұрсынұлының негіздеп берген емле ұстанымы – дыбыстың фонетикалық қоршауға неғұрлым тәуелсіз түрі жазылатын фонемдік принципі – қазақ орфографиясының негізгі принципі болып алынды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы, – Алматы: Ана тілі, 1992. -448 б.

[2] Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. – М., 1957. -188

с.

МРНТИ 16.21.41

А.Жанабекова

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, Қолданбалы лингвистика бөлімінің меңгерушісі
Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ САН ЕСІМДЕР ОРФОГРАФИЯСЫ

Аннотация. Қазақ орфографиясындағы маңызды мәселелердің бірі – күрделі сөздердің (сан есім) жазылуы. Мақалада сан есімдердің жазылуы мен «бір» сөзінен жасалған күрделі сан есімдердің орфографиялану мәселелері қарастырылады.

Аталған сөздерге құрылымдық-семантикалық талдау негізінде олардың орфографиялануын реттеу жөнінде ұсыныстар жасалады.

Тірек сөздер: емле, біріккен сөздер, орфографиялану, бөлек жазылатын сөздер, сан есім, күрделі сөздер.

А.Жанабекова

Главный научный сотрудник Института языкознания имени
А.Байтұрсынова, доктор филологических наук, заведующая отдела
Прикладной лингвистики,
Алматы, Казахстан

ОРФОГРАФИРОВАНИЕ ЧИСЛИТЕЛЬНЫХ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация: Одной из важных проблем в казахской орфографии – правописание сложных слов (имя числительных).

В статье анализируются орфографирование имя числительных и сложные числительные, образованные от слова «бір». На основе структурно-семантического анализа выдвигаются ряд рекомендаций по унификации их орфографирования.

Ключевые слова: орфография, орфографирование, слитные слова, раздельнопишущие слова, имя числительное, сложные слова.

A.Zhanabekova

Chief Researcher of the A. Baitursynov Institute of Linguistics, Doctor of
Philology, Head of the Department of Applied Linguistics,
Almaty, Kazakhstan

SPELLING NUMBERS IN THE KAZAKH LANGUAGE

Annotation: One of the important problems in Kazakh spelling is the spelling of compound words (name of numerals).

The article analyzes the spelling of the name of numerals and complex numerals formed from the word "bir". Based on the structural-semantic analysis, a number of recommendations are put forward for the unification of their spelling.

Keywords: rules, spelling, fused and non-fused words, adjective, pronoun, adverb.

Есім сөздердің ішінде **сан есімдер** жеке сөз табы ретінде зат есім мен етістіктен және сын есімнен кейінгі маңызды орын алады. Сан есімдер грамматикалық сөз табы болғанмен, бастау көзін «Сан» деген танымдық-философиялық категориядан алады. Болмыстың шарты материя мен оның қозғалысы десек, сол материяның (заттың, нәрсенің) бәрінің бірдей болмайтыны «белгі» ұғымын тудырса, материяның жеке де, көп те болатындығы «сан» деген ұғымды тудырып, адам санасында концептіленіп, категорияланып, сөздерді топтастыруда сан есім деген сөз табының қалыптасуына негіз болған.

Қазақ тілінде сан есім сөз табы алғашқы қазақ грамматикаларынан бастап қарастырылып, Ә.Хасенов (1957) сынды ғалымдар еңбектерінде арнайы ғылыми зерттеу нысаны болды [1].

Қазақ тілінде сан есімдер құрамына қарай дара және күрделі сан есімдер болып бөлінеді. Дара сан есімдердің де, күрделі сын есімдердің де жазылуына қатысты жазу орфографиясында бір қарағанда қиындық жоқ.

Есептік сан есімдердің дара түрі де, күрделі түрі де сөздік тұрпатын сақтап, бөлек жазылады. Реттік сан есімдер сан есім түбірене *-ыншы/інші, -нші/нші* қосымшалары жалғану арқылы жазылады: бірінші, екінші Сондай-ақ сан есім цифрмен жазылғанда реттік сан есім қосымшасын дефис алмастырып, 1-; 2-; 3- болып келесі сөзбен дефис арқылы тіркеседі (1-қабат, 3-орын т.б.). Кейбір қолданыста цифрмен берілген санға реттік мән дефис арқылы да, реттік сан есім тудырушы қосымшаның да қабаттасып қолданылуы арқылы жазыла береді. Мысалы *1-ші орынды иеленді, 3-ші томын алып оқыды* т.б. Бұл екі қолданыс та – норма болғандықтан, қатеге саналмайды. Реттік сан есімдер ай, жыл атауларымен келгенде дефиспен не дефиссіз жазылу мәселесінде аздаған проблема бар. 2020 жыл немесе 20 қаңтар дегенде дәстүрлі норма бойынша бұрын дефиссіз жазып келдік. Реттік сандардың бәрін бірізді дефиспен ажырату керек деген принципті ұстансақ, онда жыл, ай атауларымен келген жағдайда да дефиспен жазу қажет болады (2020-жыл, 20-қаңтар). Осы тұрғыдан келгенде үйреншікті, қалыптасқан дәстүрлі норманы бұзу қажет пе деген сұрақ туындайды. Бұл жағдай халық талқысына салынғанда, көпшіліктің бұрынғы дәстүрмен дефиссіз жазуды қолдайтыны байқалған еді.

Араб цифрымен берілген санға қосымша дефис арқылы жалғанады, ал сан рим цифрымен берілсе, дефис қойылмайды: *8-ге қарай, 100-ге дейін санады*.

Сан есімдерді дефиспен ажырату жинақтық сан есімдерді жазуда да кездеседі. Жазумен *біреу, екеу, үшеу, төртеу, бесеу, алтау, жетеу* деп, жеті санына дейін *-ау/еу* жұрнағы жалғанып, жинақтық сан есімдер туады. *-ау/еу* жұрнағы жалғануда дауысты дыбысқа біткен сан есімдерге жалғанғанда, сан есім түбіріндегі дауысты дыбыс түсіп қалады. Екі+еу-екеу; алты+ау-алтау; жеті+еу-жетеу. Жинақтық сан есім жұрнағы түбірдің қалпын өзгертіп жібереді. Бірақ бұдан түбірдің соңғы дыбысы мүлде жоғалып кетті деп түсінбеу керек. Түбір соңындағы дауысты фонема мен қосымша басындағы дауысты фонеманың кірігіп кету процесі жүзеге асады. Түбірдегі қысаң дауыстыны қосымшаның басқы ашық дауыстысы өзіне бағындырып, сіңіріп алады. Өйткені қазақ тілінде түбір сөз ішінде екі дауысты дыбыс қатар келмейді. Мұндай қосымшалар жалғанғанда түбірді өзгерту дауысты дыбысқа біткен сөздерде кездесетін жағдай.

Осы ретте айта кету қажет, дауыстыға біткен етістік сөздерге көсемше жалғанған жағдайдағы түбірдің соңғы әрпінің түсіп қалуын, түбірге өзгеріс енуін тілде жоқ жағдай деп қарауға болмайды, өйткені түбір соңында, тіпті

түбір сөздің ортаңғы шенінде, тіпті бастапқы шенінде түсіріп қолдану тілімізде бар заңдылық болып табылады. Мысалы, *ойын – ойнау, қойын – қойнау* т.б.

Топтау сан есімдері дефис арқылы жазылады: *бес-бестен, екі-екіден*, т.б.

Болжалдық сан есімдердің кейбірі *-дай/дей* қосымшасының жалғануы арқылы жасалып, түбірге қосылып жазылады: *он бестей, жиырмадай* т.б. Кейбірі *шақты, шамалы, қаралы, жуық, тарта* сияқты шылаулармен тіркесіп, сан есімдерден бөлек жазылады: *жүз қаралы, он шақты* т.б.

Бөлшектік сан есімдер сан есім сыңарларының түбірлеріне қосымша жалғану арқылы әр сыңары бөлек жазылады. *Оннан бірі, үштен екісі* т.б.

Күрделі сан есімдер құрамындағы сыңарлары бөлек жазылады.

Жаңа емледе күрделі сан есімдер негізінен бөлек жазылатыны туралы айтылады [2].

§25. Күрделі **сан есім**, күрделі сын есім, күрделі етістіктердің әрбір сыңары бөлек жазылады: *он бір, он бірінші, он сегіз million, жиырма үш бүтін оннан бір; қоңыр ала, қызғылт сары, қара ала, көк ала, қара көк, ақ сұр; барып келді, келе жатыр, жаз бер, жүгіре жөнелді, кырып шықты, бара алмай қалып еді, жығылып қала жаздады; қызмет етті, мән берді, қол шапалақтady; du ete түсті, sart етті, lap qoidy.*

Сан есімдермен тіркесіп келген сөздерге *-лық/лік және -лы/лі* жұрнақтары жалғанғанда сөзбен жазылған сан есім түбірлеріне кейде бірге жазылады. Өйткені бұл сын сын тудырушы қосымшалардың ұластырушылық қызметі бар. *-лық/лік және -лы/лі* қосымшаларының жалғанған сөз бен алдыңғы тіркескен сөзді универб бірлікке айналдырып жіберу қасиеті зор. Мысалы, сүтқоректі, бүкіләлемдік, жартыжылдық т.б.

Сан цифрмен жазылғанда *-лық/лік және -лы/лі* тұлғалы сөздерді бөлек не бірге жазуда мәселе туындамайды. 1 томдық, 5 қабатты т.б. Әріппен жазғанда *-лық/лік және -лы/лі* тұлғалы тіркестердің бірқатары бірге жазылып жүр. Мысалы: біртөмдік сөздік, онбестөмдік «Қазақ әдеби тілінің сөздігі», көпқабатты үйлер т.б. Алайда сан есімдердің *-лық/лік және -лы/лі* тұлғалы сөздермен тіркесінің барлығын бірдей бірге жазу керек пе деген сұрақ туындайды. Мысалы, он төрт қабатты үй ме? Әлде он төртқабатты үй ме? М.Әуезовтің жиырма томдық шығармалар жинағы ма? Әлде М.Әуезовтің жиырма томдық шығармалар жинағы ма? Он бес қабатты үй ме? Әлде онбесқабатты үй ме?

-лық/лік және -лы/лі қосымшаларының ұластырушылық қызметі бар десек те, сан есімдермен тіркескен сөздерге жалғануда жаппай *-лық/лік және -лы/лі* тұлғалы сөздерді сан есімдермен біріктіріп жазуға болмайды. Себебі сан есімдерді ондық қана емес, жүздік, мыңдық сандарға дейін көбейте беруге болады. Құрамы күрделі сан есімдерге келгенде олардың құрамындағы жеке сандардың бәрін бір-біріне қосып, тіркеп жазу көзшалымға да ауыр тиюі мүмкін. Сонымен қатар емледе нормаланған

күннің өзінде жалпы көпшілік қауым күрделі сандарды қосып жазуға дағдыланбаған, көзге жат көрініп, қабылданбауы кәдік. Алайда қазіргі кезде эталонға айналған көптомдық кітаптар бар. Мысалы: Онбестомдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігі», *біртомдық* «Қазақ сөздігі», жиырма томдық М.Әуезовтің шығармалар жинағы т.б. энциклопедиялар. Мұндай көптомдық эталон басылымдар көп емес. Бұл кітаптардың атауын жазуда осылай біріктіріп жазу дағдыға айналғандықтан, көпшілік қауым да көзшалыммен қабылдап, өздері де осылай жаза бастауы әбден мүмкін. Ал -лық/лік және -лы/лі тұлғалы сөздермен келген дара және күрделі сан есімдерді жаппай бірге жазу мүмкін емес. Мысалы, бір үйлі жан ба – бірүйлі жан ба? бір үйлік жер ме – бірүйлік жер ме? Әлде төрт үйлік жер ме – төртүйлік жер ме? Міне, сондықтан, -лық/лік және -лы/лі тұлғалы сөздерді алдынан тіркескен сан есімдермен бірге жазу ойлануды қажет етеді. Осы сияқты бір күндік жұмыс, бір айлық курс дегендерде -лық/лік тұлғалы сөзді бір сөзімен біріктіріп жазудың қажеті жоқ деп санаймыз.

Сан есімдерге қатысты жазуда қиындық келтіріп жүрген үлкен проблема бір сан есіміне қатысты. Бір сан есімі белгісіздік есімдігі болады. Бір сөзінің екі сөз табына қатысы кейде астасып, ара-жігі араласып кететін жағдайлары да бар. Әсіресе, сөздерді талдауда көбінде бір сөзінің сан есім не белгісіздік есімдігі екендігін ажырата алмаушылық байқалады.

Қазақ тілінде бір сан есімі екінші сөзбен бірігіп, адамның мінез-құлқын білдіретін сапалық сын есімдер: біртоға, бірсыдырғы, бірсөзді (бірсөзділік); заттың, нәрсенің сапасын, белгісін білдіретін сын есімдер: біртұтас, бірыңғай, бірізді (біріздендіру), біртекті, біржақты, біркелкі, туыстық қатынасты білдіретін сын есім: біртума; үстеу сөздер: біршама, біруақ, бірталай, бірсыпыра, бірқатар, біржола, біржолата, бірауыздан, бірсәрі т.б. жасайды.

Бір нәрсе сөзі 2013 жылғы «Орфографиялық сөздікте» бөлек жазылады. Біздің ойымызша, бұл орфограммада бір сөзін нәрсе сөзімен біріктіріп жазған дұрыс: бірнәрсе (бірнәрсе айтам). Бұл сөзде бір сөзі о баста белгісіздік есімдігі болғанмен, нәрсе сөзімен тұтасып, белгісіз зат атауына көшіп кеткен. Сондықтан бірдеңе, бірнәрсе, бірдеңке, бірдеме сөздері заттық мәндегі белгісіздік есімдігі болып қалыптасқандықтан, бірге жазылады.

Бір сан есімі қазақ тілінде өлшем атауларын жасауда әсіресе ерекше қызмет атқарады.

2013 жылғы «Орфографиялық сөздікте» ұлттық халықтық өлшем атаулары бөлек жазылған болатын: *бір асым ет, бір аттам жер, бір атым насыбай, бір киер киім, бір көш жер, бір жұтым су, бір тілім (нан), бір қайнатым (шай), бір салым (шай, текемет), бір қауым ел, бір құшақ гүл, бір мүшел, бір қарыс, бір буда, бір будақ, бір елі, бір ауыз сөз, бір сабақ жіп, бір дүркін т.б.*[3].

Өлшем атаулары болатын берілген сөздер қатарына назар аударсақ, бұл сөздерді түгелімен осы орфограммада қалдыру керек, яғни тіркескен сөзден бөлек жазылғаны дұрыс болмақ. Себебі, бұл сөздерде *бір* сөзі дербес тұрпатын сақтағанда ғана екінші тіркескен сөзге өлшемдік мәнді айқын үстеп тұрады. Бұл сөздердің ішінде *бір сабақ жiп, бір құшақ гүл, бір ауыз сөз, бір қарыс жер, бір мүшел жас, бір қауым ел, бір көш жер, бір киер киім, бір буда шөп* сияқты тіркестерді бірге не бөлек жазу туралы дау жоқ, бөлек жазылады. Ал *бір асым ет, бір қайнатым шай, бір жұтым су, бір аттам жер, бір тілім нан, бір салым шай* сияқты тіркескен сөзге *-ым/ім* қосымшасы жалғанған жағдайда бірге жазамыз ба, бөлек жазыла ма деген сұрақ туындайды. Осы сөзжасамдық модельде мынадай халықтық өлшемдер бірге жазылып жүр: *сүтпісірім уақыт, атшаптырым жер*. Әрине *-ым/ім* қосымшасы жалғаныған *сүт, ат* сөздеріне тіркескен аталған өлшем атауларының бірге жазылуын құптаймыз. Екі сөз мағынасы бірігіп барып, ортақ семантикаға, өлшем атауына ие болған. Ал *бір аттам, бір салым, бір қайнатым, бір асым* сөздеріндегі *бір* сөзі екінші сөзді анықтаушы, өлшем үстеуші сөз болғандықтан, бұл сөздердің бөлек жазылғанын дұрыс деп санаймыз.

2013-те мына сөздер бірге жазылған: *бір жола, бір жолата, бір келкі, бір қатар, бір қыдыру, бір сыдырғы, бір талай, бір текті, бір тоға, бір шама, бір ыңғай*. Демек, бұл сөздер қатарынан мынаны байқауға болады. *Бір* сөзімен келген бірге жазылған сөздердің дені - сын есімдер мен үстеулер. Сонда тілімізде *бір* сөзімен біріге келіп, лексикаланып, транспозицияланатын (адъективтену, адвербиалдану) сөздер көбіне осы екі сөз табына қатысты екен.

2013-те бірге жазуға сұранып тұрған *бір* сөзімен келетін мынадай бөлек жазылған сөздер қатары бар: *бір ауыздан, бір ауызды, бір ауыздылық, бір бет, бір беткей, бір қалыпты, бір мойын, бір өңкей, бір мінез*. Біздің ойымызша, осы аталған сөздер бірге жазылуы тиіс. Өйткені бұл сөздердің барлығы да заттанып, сынданып, үстеуленіп, жоғарыда бірге жазылған сөздердей, универб тілдік бірлікке айналған. Мысалы, *қаулыны бірауыздан бекітті ме – қаулыны бір ауыздан бекітті ме? Қалай бекітті сұрағына жауап беріп, бірауыздан сөзі біртұтас мағынаға ие болып, қимыл-сын үстеуі ретінде танылады. Ал бірауызды, бірауыздылық сөздері -лы/лі, -лық/лік қосымшасы жалғанып, бір ауыз сөзін ұластырып, біріктіріп жібереді. Сондай-ақ Орфографиялық сөздікте бөлек тұрған адамның мінез-құлқын білдіретін мына сөздерді бірге жазу аса қажет: *бірбет, бірбеткей, бірқалыпты, бір мойын, бір мінез*. Бұл сөздер сапалық сын есімдер болып табылады. *Бірбеттеу кісі, бірбеткейлеу адам, мінезі бір мойындау* деп тіпті шырай жұрнақтарымен түрлендіре де аламыз.*

Бір өңкей сөзі де бірге жазуға сұранып тұр, қандай? - *бірөңкей*.

Жоғарыда көріп отырғанымыздай, тілдің даму тарихында *бір* сөзімен келген көптеген сөздер әу баста бөлек жазылғанмен, біртіндеп біріккен сөздерге айналып отыруы заңды құбылыс.

Бір сөзі есімдік мәнінде мезгіл атауларымен келгенде бөлек жазылады: *бір заманда, бір заматта, бір кезде, бір күні, бір күнде, бір мезгілде, бір мезетте, бір уақытта т.б*

Әр есімдігіне *алуан* сөзі тіркесіп келгенде бөлек жазылғандай, сан есімдермен тіркескенде де олардан бөлек тұрпатын сақтайды. Мысалы: *бір алуан, мың алуан, сан алуан, жүз алуан, алуан түрлі.*

Сұрау есімдігінен кейін келетін *бір* сөзі бірге жазылады: *қайсыбір (қайсыбірін айтайын).* Ал сұрау есімдігіне жалғаулық шылау жалғанғаннан кейін келетін *бір* сөзі бөлек жазылады: *қандай да бір.*

Екі сан есімімен келетін мына сөздер бірге жазылады: *екіжүзді, екіұшты, екіталай, екібастан (әуелбастан сияқты), екіұдай, екіқабат. 2013-тегі Сөздікте де солай.*

-лы/лі қосымшасы жалғанған сөздер тіркесі 2013-тегі Орфографиялық сөздікте бірге жазылған: *екісөзді (адам), екітілді (сөздік), екіжақты (екіжақты мәміле), екіойлы (болу), екіаяқты (арба)* [3]. Біз бұл сөздердің бірігіп жазылуын қолдаймыз. Бұл жерден *-лы/лі* қосымшасының ұластырушылық қызметі байқалады.

2013-тегі Сөздікте *екі* сөзіне қатысты *екібасқа* сөзін де біріктіріп берген. *Екібасқа* сөзі бірдей емес деген мағынаны білдіріп, *әрбасқа* сөзімен ұқсас орфографияланады.

Ал *екі* сөзі өлшем мәнінде зат есімдермен тіркескенде бөлек жазылады: *екі рет, екі елі* т.б.

Екі ортада, екі арада, екі аралықта сияқты кеңістік мәнді білдіруде бөлек жазылғаны дұрыс (2013-те бірге жазылған), өйткені бұл тіркесімде сыңарлар универб мәнге ие бола қоймаған, яғни мекен үстеуіне айналмаған. *Екі орта* тіркесімі кеңістік шегін білдірсе, мекен мәнін *-да/де* жатыс септігі үстейді.

Міне, көріп отырғанымыздай, тілдің даму кезеңінде сөздер тіркесіп қолданылып, күрделі ұғымды атайды. Бертін келе олардың кейбірі екі сыңардың мағыналарынан тұтасып, бір ұғымды білдіре бастайды, кейде дефиспен жазылып, қос сөздер қатарына енеді, кейде бірден бірігу процесін басынан кешіреді. Сөйтіп, әртүрлі сөзжасамдық тәсілдер (аналитикалық) арқылы бірге не бөлек не дефис арқылы жазылып, біртіндеп тұрақталып, емле ережелері, орфографиялық сөздіктер негізінде нормаға түсіріліп отырады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Хасенов Ә. Қазақ тіліндегі сан есім категориясы. – Алматы, 1957. -79 б.

[2] Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілінің емле ережелері. – Алматы, 2021.

[3] Орфографиялық сөздік. – Алматы, 2013. – 720 б.

МРНТИ 16.01.09

М.М.Имангазинов

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің профессоры,
филология ғылымдарының докторы
Талдықорған, Қазақстан

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНА ДЕЙІНГІ ЕРТЕ ДӘУІР ӨРКЕНИЕТІНІҢ ӘЛЕМДЕГІ КӨРІНІСІ МЕН БОЛМЫСЫ

Аннотация. Көне дәуірдегі сақ-скифтердің әлемдегі қалдырған мұралары мен мәдениеті, тілі мен әдет-ғұрыптары айтарлықтай мол болса, осы жайт әлемдегі лингвистика, тарих пен филология ғылымдары арқылы сараланған.

Тірек сөздер: Сақ, скиф, лингвистика, филология, қазақ.

М.М.Имангазинов

Профессор Жетысуского университета им. И.Жансугурова, доктор
филологических наук
Талдықорған, Казахстан

ОТРАЖЕНИЕ В МИРОВОМ МАСШТАБЕ И СУЩЕСТВОВАНИЕ ЦИВИЛИЗАЦИИ РАННЕЙ ЭПОХИ ДО КАЗАХСКОГО ХАНСТВА

Аннотация. Древние саки-скифы обладали богатым наследием и культурой, языком и обычаями, которые дифференцируются мировой лингвистикой, историей и филологией.

Ключевые слова: саки, скифы, лингвистика, филология, казах.

М.М.Imangazinov

Professor of Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Doctor of
Philology
Taldykorgan, Kazakhstan